יהודי בוכרה היו פזורים ברפובליקות האוזבקית, התאג'יקית, הטורקמנית, הקירגיזית והקזאחית. המרכז היהודי-בוכרי הגדול ביותר היה באוזבקיסטאן בערים בוכרה, סמרקנד וטשקנט. מדובר ביהודים שלא רק חיו בעיר בוכרה אלא חיו באמירות הבוכרית ששלטה באזור רחב-ידיים עד לכיבוש הצארי-הרוסי של מרכז אסיה. תחומי שליטתו של האמיר הצטמצמו והוא נעשה וסל של הצאר הרוסי. המסורת היהודית-בוכרית מייחסת אותם לגולי בית ראשון בשנת 586 לפני הספירה, שהגיעו מפרס לבוכרה. אכן, שפת דיבורם של היהודים הבוכרים הוא ניב פרסי. בנימין מטודלה מדווח במאה ה12 על קהילת סמרקנד ובה כ50,000 יהודים. ספק אם בנימין מטודלה הגיע לאזור או ניזון משמועות. המספר מוגזם מאוד. בחיווה הוא מצא 8,000 יהודים. מספר מופלג מאוד. הוא מספר על הקשר בין יהודי האזור לראש הגולה בבבל. יהודים אלה ישבו על דרך המשי ותיווכו בין מזרח למערב – בין סין לארץ הכוזרים, לקווקז, לאירופה ועד לספרד ומרוקו הגיעו.

העדות הכתובה הראשונה על יהודי בוכרה היא משל הכרוניסטן הערבי איבן אלפוטי, בן המאה ה13. הוא מספר כי אבו אל קאראם אל דיראני, מיסטיקן ואיש מאגיה מוסלמי, ציווה בשנת 1240 להרוג את כל היהודים והנוצרים שבבוכרה ולהחרים את רכושם. יש להניח שיהודים חיו בבוכרה כבר זמן רב קודם. אין לנו עדויות המאששות מסורות אגדיות לגבי קדמותם של יהודי בוכרה. במחקר המקיף שלי על יהודי האזור שיצא לאור בהוצאת מוסד ביאליק תחת השם 'מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן' הצגתי תיאוריה שקראתי לה 'משולש ההישרדות של יהודי ח'וראסאן'. המרחב שבו חיו יהודי פרס, אפגניסטן ובוכרה נקרא בימי הביניים בשם 'ח'וראסאן – ארץ השמש' (חרס – שמש).

לאורך כל ההיסטוריה של יהודי ח'וראסאן שנרדפו על דתם הם נאלצו לנדוד ממקום מושבם בתוך אותו משולש – פרס, אפגניסטן ובוכרה. כך ששלוש הקהילות הללו הן קרובות משפחה מבחינה אתנית. כשיהודי קאבול גורשו בשנת 1885 על ידי האמיר עבד אל רחמן ח'אן השאה של אפגניסטן בעוון התחמקות מתשלומי מכס ומיסים אחרים ולאחר מכן בעוון הפקעת מחירים הם מוצאים מקלט בסמרקנד של האמירות הבוכרית. ההיסטוריון אברהמוב שעסק בתולדות יהודי סמרקנד היה שייך למשפחה שגורשה מקאבול. כשיהודי משהד בפרס נרדפו על דתם בפרס השיעית בשנת 1839 חלקם בורחים להראת שבאפגניסטן וחלקם בורחים אל אמירות בוכרה הסונית. יהודי בוכרה בורחים בשנות השלושים של המאה העשרים בעקבות 'התוכנית הכלכלית החדשה של לנין' ומוצאים מקלט באיראן ובאפגניסטן עד לעלייתם ארצה. לאורך ההיסטוריה היהודית של המרחב יש לנו עדויות רבות של הגירת יהודים או בריחתם או גירושם בתוך אותו משולש הישרדות. בבתי הקברות של היהודים הבוכארים אנו מוצאים שמות משפחה של יהודים מקאבול, מהראת מאפגניסטן ומערי איראן השונות. בתקופת השואה יש תנועה נרחבת של יהודים ממזרח אירופה המגיעים למרכז אסיה וממנה גונבים את הגבול לאיראן או לאפגניסטן ומשם עשו דרכם לעבר ארץ ישראל.

למן המאה ה17 ניכרת פעילות רוחנית גדולה בקרב יהודי בוכרה, שיצרו שירה וספרות בניב יהודי-טג'יקי. בן הבולטים היה המלומד יוסף יהודי, שחיבר שירי תהילה למשה רבנו, שיר אפי בשם 'הפת בראדאראן' (שבעת האחים) על יסוד סיפור חנה ושבעת בניה. הוא גם חיבר תפסיר ל'מגילת אנטיוכוס'. דור שלם של משוררים קמו והבולט בהם איברהים אבן אבו אלח'יר, שחיבר שיר אפי המספר על גורלו המר של סוחר יהודי שסירב להתאסלם ומת על קידוש השם.

בשלהי המאה ה18 הייתה ירידה רוחנית ליהודי בוכרה, עד שר' יוסף ממאן מערבי, יליד טיטואן שבמרוקו, עלה לצפת ובשנת 1793 יצא כשליח הקהילה אל יהודי בוכרה והוא בן עשרים שנה בלבד.

הקהילה התאהבה בו ממבט ראשון, מבטיחה לו הרים וגבעות ומשיאה לו לאישה את אחת מבנות החמד של הקהילה. ר' יוסף הצליח להקים בבוכרה דור של יודעי תורה וביניהם מולא פנחס גדול הכהן ומולא פנחס קטן. בעקבותיו הגיעו שד"רים נוספים שתרמו את תרומתם הרוחנית ואספו כספים למען עניי ארץ ישראל. בנו של ר' יוסף ממאן – שמעון חכם, הוא אחד הניסים שקרו ליהודי בוכרה. שמעון חכם עולה לארץ ומתיישב בשכונת הבוכרים. כאן הוא מתרגם לניב של יהודי בוכרה באותיות עבריות יצירות מן המקרא ומקורות מאוחרים יותר ואפילו מן הספרות העברית החדשה. הספר המפורסם ביותר הוא תרגום 'סיפור אמנון ותמר', המוכר אצלנו כ'אהבת ציון'. בנוסף לטקסט של אברהם מאפו הוא הוסיף לתוך הטקסט פואמות משלו שהעשירו את הטקסט. בהקדמה הוא כותב 'מי שייקרא אותו פעם אחת מקצת מטעמו יחוש, אם ייקרא אותו מאה פעמים ישוב וייקרא אותו בפעם המאה ואחת'. יהודים הכירו את הספר בעל-פה. אבי שר את הספר בפני מאזיניו ואני התמים האמנתי ש'אהבת ציון' של מאפו הוא ספר קודש שווה-ערך לשיר השירים. השפעת הספר הייתה כה גדולה, שיהודים העניקו לילדיהם את השמות אמנון ותמר ושמות אחרים מתוך ספרו של מאפו. השמות הללו עברו בקפיצה של דור, מסבא לנכד ומסבתא לנכדה. בתי הקברות בערי בוכרה מלאים בשמות הללו.